

Ontspiegelingen

*Drie opstellen over
fundamentele filosofische kwesties*

Ben Jongbloed

Uitgeverij IJzer
Utrecht

Inhoud

Voorwoord en inleiding 9

1 Wat is betekenis? 15

1 Taal en denken 15

2 Taal en betekenis 31

3 Een andere visie op het betekenisprobleem 55

4 Plaats en functie van het teken in onze betekenis- en
kennisvorming 69

5 Taal en werkelijkheid 85

2 Betekenissystemen 93

3 Metafysica: terug naar de bron 169

1 Op avontuur met Ben Schomakers 169

2 Een partijtje touwtrekken zonder winnaar 177

3 Een ontsnappingsroute 194

Noten 219

I

Wat is betekenis?

1

Taal en denken

Zoals bekend labelt de term ‘betekenis’ nogal wat kwaliteiten die haar origine – zeg maar de bron van alle andere toepassingen – in de weg kunnen staan. Het is mijn bedoeling deze onderliggende versie aan te wijzen en in te zetten in een onderzoek naar haar functie(s) binnen wat wij als ‘onze werkelijkheid’ beschouwen. Met name zal ik hierbij aandacht schenken aan de relatie tussen betekenis en taal. Ik ben er namelijk van overtuigd dat het bij uitstek *deze* relatie is die zowel binnen de taalkunde, de taalfilosofie als het alledaagse taalgebruik stelselmatig onjuist wordt ingeschat. Ik zal hier in dit opstel uitvoerig op ingaan en daarbij tevens aandacht schenken aan de oorzaken en gevolgen daarvan. Dat wij, in alle genoemde gelederen, heel veel opinies voor zoete koek hebben geslikt, en dat nog doen, verleent een extra *drive* aan dit onderzoek. Het is een goede gewoonte eerst eens te kijken hoe taalkundigen en taalfilosofen zich over de relatie in kwestie hebben uitgesproken. Omdat het onderzoeksterrein een *mer à boire* is, is streven naar volledigheid onbegonnen werk. Het meest praktische en efficiënte is daarom ons te laten gidsen door werken die overzichten bieden over een (flink) aantal auteurs en opvattingen terzake. Dit lijkt mij in dit kader de beste manier om het hoofd te kunnen bieden aan ‘structurele onoverzichtelijkheid’, schaarste of overladenheid.

Alvorens daarmee te beginnen moet ik aangeven om welke ‘kwa-

liteit' betekenis het in dit opstel zal gaan. Het kan met 'betekenis' immers allerlei kanten opgaan. Zo kunnen we onderscheid maken tussen een *actieve* en een *passieve* toepassing. 'Betekenen' en 'betekenis' kunnen betrokken worden op de *handeling* 'iets voorzien van een teken, het tekenschap', of op een '*stand van zaken*', namelijk de constatering dat iets bepaalde eigenschappen, kwaliteiten heeft. Het algemene gebruik sluit aan bij het laatstgenoemde, en dat zal hier ook het geval zijn. Mocht incidenteel mijn bedoeling anders zijn, dag geef ik dat uiteraard aan.

In het taalverkeer van alledag wordt de term 'betekenis' veelvuldig en geschakeerd gebruikt¹. 'Die foto betekent veel voor mij', 'rook betekent meestal vuur', 'dat betekent dan tien euro!', 'geeuwen betekent vaak dat je je verveelt', 'een betekenisvol leven leiden' enz. Parafrases van deze uitingen laten zien dat de term in kwestie weliswaar per geval steeds een enigszins andere 'betekenis' heeft, maar dat deze in alle gevallen te omschrijven is in termen van aard en modaliteit van vaststellingen, oordelen of psychologisch gefundeerde houdingen, zoals gevoelens, vermoede oorzaken, consequenties, verbanden, waarderingen. Scherper te omschrijven is dan weer het gebruik van 'betekenis' in woordenboeken, glossaria en encyclopedieën: 'wat betekent het woord "efemeer"?', 'wat was de politieke betekenis van de *Acte van Verlatingshe* voor ons land?' In dit soort gevallen is er eerder sprake van (de constatering van) conventies.

Daarnaast hebben we het *filosofisch* en *taalwetenschappelijk* gefundeerde type, waarvoor eerstgenoemde meestal het fundament legt, maar waarmee laatstgenoemde qua aandacht met de eer gaat strijken, omdat taal en betekenis in onze ogen nu eenmaal een onlosmakelijk verband met elkaar hebben. De hechte relatie tussen taalfilosofie en taalkunde – ook al zijn beider object per definitie (ten dele) en methode (ingrijpend) verschillend – heeft paradoxaal genoeg bewerkstelligd dat de 'afnemer' taalfilosofie haar materiaal bij voorkeur aan de 'leverancier' taalkunde onttrekt. Maar deze situatie is wel helemaal in lijn met de nagenoeg onverbreekelijke band die in beide disciplines aan taal en betekenis wordt toegedicht. Omdat die band als een soort onomstotelijk feit is/wordt beschouwd, is er eigenlijk weinig animo (geweest) om daar nader onderzoek naar te

doen. Ik zal verderop de houdbaarheid van dit traditionele, maar enigszins sleetse, huwelijk testen, mijn twijfels erover kenbaar maken en ten slotte een andere benadering voorstellen. In wat volgt zal steeds sprake zijn van het taalfilosofisch en/of taalwetenschappelijk gefundeerde type ‘betekenis’.

Doorgaans valt het pas op dat er slordig of te gemakzuchtig met termen en definities wordt omgesprongen als de problemen die er (meestal!) aan ten grondslag liggen, scherper worden gesteld. Zo moeten we er rekening mee houden dat sommige auteurs binnen genoemde disciplines, die nogal ‘gemakkelijk’ van de term ‘betekenis’ gebruikmaken, niet eens zozeer van een origineel theoretisch uitgangspunt vertrekken, als wel tamelijk klakkeloos kopiëren wat velen voor hen ook al gekopieerd hadden. Een positieve uitzondering hierop wil ik alvast maken voor de structuralistische visie, die leert dat een woord (of ander taalteken) een vorm- én een betekenisaspect heeft. Het expliciet toekennen van deze beide eigenschappen aan *een en hetzelfde* taalelement lijkt mij echter weer onjuist. Overbodig te vermelden dat de betekenis­theorie die ik hier zal presenteren – als elke theorie – op aannames berust die waargemaakt moeten worden.

Maar laat ik eerst aandacht vragen voor enkele werken waarin de auteurs expliciet het verband tussen betekenis, denken, taal en werkelijkheid aan de orde stellen. Dat zijn in dit geval *Taal en betekenis. Een inleiding in de taal­filosofie* van Martin Stokhof² en *Taal en Teken. Een historisch-systematische inleiding in de taal­filosofie* van De Pater en Swiggers³. Ik sluit dit fragment af met een wat uitvoeriger bespreking van de visie van Merleau-Ponty op de kwestie die hier aan de orde is. De reden daartoe ligt met name in de constatering dat verschillende inzichten in specifieke filosofische problemen op een volstrekt geldige wijze teruggekoppeld kunnen worden naar een vooraf ingenomen algemeen filosofisch uitgangspunt, of – zoals in mijn geval – dat een ‘samenvoeging’ van enkele verschillende benaderingen tot resultaten kan leiden die welbeschouwd grote overeenkomsten vertonen met de resultaten van ‘enkelvoudige’ redeneringen – ook al lijkt dat aanvankelijk niet zo.

Stokhof biedt ons een voortreffelijk overzicht van de belangrijkste standpunten op het terrein van de *balans tussen denken, wereld en taal*; hij vertrekt bij dat van Frege, de peetvader van de *linguistic turn* binnen de Westerse filosofie. Stokhof doet dat aan de hand van betekenisdriehoeken waar niet alleen de aspecten ‘denken’ en ‘wereld’ een hoekpunt benoemen, maar waar het aspect ‘taal’ reeds vanaf het prille begin een gelijkwaardige rol krijgt toegewezen, nl. de bezetting van het derde hoekpunt⁴. In dit mathematisch concept hebben de aspecten ‘denken’, ‘wereld’ en ‘taal’ dus *a priori een gelijkwaardige positie*. Welke positie in feite het primaat heeft is een kwestie van *dynamiek*: dat hangt uiteindelijk van het filosofisch perspectief af vanwaaruit de relatieve waarden van deze aspecten tegen elkaar worden afgewogen. Maar dit laat de principiële gelijkwaardigheid van deze drie aspecten onverlet. De bezetting van de hoekpunten van dezelfde driehoek is te zien als grafische symbolisering ervan: ze zitten als het ware als personen aan dezelfde tafel; er moet alleen nog even bepaald worden *in welke volgorde* ieder z’n bijdrage mag leveren.

Het is niet zo dat in de gevarieerde krachtvelden die de hoekpunten met elkaar (kunnen) genereren de voorkeur van de auteur expliciet hoeft door te klinken. Daar vraagt de opzet van deze studie immers niet om. Stokhof geeft systematisch en evenwichtig per filosofische zienswijze aan wat daar naar zijn mening de sterke en minder sterke kanten van zijn. Wat mij in het kader van mijn doelstelling opvalt is *dat hij de bezettingen van de hoekpunten als zodanig niet aan de orde stelt*; een principiële (on-)gelijkwaardigheid daartussen komt dus niet aan bod. ‘Betekenis, in de ruime zin van het woord, dat wil zeggen als datgene dat taal, denken en werkelijkheid aan elkaar verbindt (...)’⁵ laat weinig ruimte voor een vermoeden dat Stokhof deze drie grootheden als principieel ongelijkwaardig beschouwt. De afzonderlijke besprekingen die hij vervolgens aan de onderlinge verhoudingen tussen de bezettingen wijdt, dragen vanzelfsprekend alle het merkteken van deze uitgangssituatie: de betekenisdriehoek als symbool van principiële gelijkwaardigheid.

Binnen een mentalistisch gefundeerde visie op onze relatie met de werkelijkheid – de visie die mij het meest plausibel voorkomt

– valt het aspect ‘wereld’ af als kandidaat voor het primaatschap; de ‘strijd’ moet gevoerd worden tussen ‘denken’ en ‘taal’; in principe kunnen zij beide dat primaatschap toegewezen krijgen. En hier zit mijns inziens het probleem. Omdat Stokhof niet toekomt aan enige twijfel betreffende de *principiële gelijkwaardigheid van denken en taal* zijn alle door hem besproken mentalistische zienswijzen als het ware bij voorbaat gehandicapt. Om dit vast te stellen is het niet nodig deze een voor een door te nemen; de zoektocht naar een Popperiaanse falsificatie – d.w.z. twijfel aan die principiële gelijkwaardigheid – levert geen resultaat op. Het is in dit verband jammer dat Stokhof het werk van de Nijmeegse psycholinguïstiek – met name dat van Seuren⁶ – onbesproken laat, want het is juist uit die hoek dat er stevige en gefundeerde kritiek is geleverd op een al te naïeve benadering van de relatie tussen taal en denken. Seuren c.s. zaten op de verkeerde tijd op de verkeerde plek! (zie verderop)

De Pater en Swiggers hebben in grote lijn dezelfde doelstelling als Stokhof, maar zij beperken zich niet tot de moderne tijd. Zij vermelden wel expliciet dat de taalfilosofie als ‘denkmachine’ op een hiërarchisch ‘hoger niveau’ staat dan de taalkunde⁷. De auteurs bevragen een nog groter aantal taalfilosofen en -filosofieën naar hun standpunten betreffende de posities en de onderlinge gewichten van de aspecten van Stokhofs betekenisdriehoek dan Stokhof zelf doet, maar ook zij bieden uiteindelijk geen ontsnapping aan de principiële gelijkwaardigheid van denken, taal en werkelijkheid. Ik licht er twee auteurs uit aan wie De Pater en Swiggers ruime aandacht schenken. Over Codillac (midden 18^e eeuw) schrijven zij: ‘(...) zonder taal geen begrippen’ en ‘Taal is ook de noodzakelijke voorwaarde voor de vergelijking van ideeën, voor het vormen van oordelen, voor de constructie van kennis.’⁸ Over Wilhelm von Humboldt (laatste kwart 18^e, eerste kwart 19^e eeuw): ‘Het denken heeft taal nodig.’ ‘Taal en denken zijn (...) gelijkoorspronkelijk: zij markeren het moment van de menswording.’⁹

Het komt mij in dit verband niet helemaal onverklaarbaar voor dat juist Britse empiristen als Locke, Hobbes, Berkeley en Hume, ie-

der op hun eigen wijze, het standpunt hebben uitgedragen dat niet de taal het primaat heeft, maar het denken.¹⁰ Want waar de meer praktisch en nuchter ingestelde Britten in eerste instantie gezocht zullen hebben naar de meest rationele oplossing van het primaatvraagstuk, zullen vertegenwoordigers van het Europese continent als Frankrijk en Duitsland wellicht eerder gewicht zijn voor een soort van nationale begeestering, waarbinnen de ‘epifanie’ van de eigen taal stevast hoge ogen gooit. Is taal in de eerste plaats een nuttig instrument voor rubricering en analyse van mentale objecten en het communiceren daarvan met anderen, of is zij evenzeer, of zelfs eerder, een soort van ‘altaar’ waarvoor we met de nodige ontzag en liefde een buiging moeten maken? Taal, zeker de eigen taal, kan in bepaalde contexten een soort munitie zijn die uiterst ontbrandbaar is! Een soort ‘oerversie’ van verbale soevereiniteit, die mij onlangs onder ogen kwam,¹¹ is het volgende citaat uit het Boek *Johannes* 1:3-4: ‘Alle dingen zijn door het woord gemaakt, en zonder het woord is geen ding gemaakt dat gemaakt is. In het woord was het leven, en het leven was het licht der mensen’. We kunnen ons afvragen in hoeverre Bijbelse teksten van invloed geweest zijn op de aanhangers van het verbale primaat, met name in Reformatorische kringen.

Maar hoe dan ook: of we het primaat bij het denken leggen of bij de taal, in beide gevallen is er sprake van *mentalisme*. Dat ik het primaat bij het denken leg en niet bij de taal is niet gebaseerd op een afweging van allerlei min of meer relevante factoren, maar een eenduidige conclusie die voortvloeit uit wat ik mijn *betekenissystematiek* noem. Een belangrijk facet daarvan is de kwestie die ons hier bezighoudt: de relatie tussen denken en taal. Een ander facet ervan, dat speciaal over interne, op kwaliteiten gebaseerde, indelingen zal gaan, is het thema van het volgende opstel.

Zeer instructief voor de ontwikkeling van mijn eigen opvatting terzake is de wijze waarop Seuren in de jaren zeventig van de vorige eeuw kritische vragen stelde bij de theorieën die ontwikkeld waren (en werden) door de aanhangers van de, eveneens mentalistisch georiënteerde, Transformationeel-Generatieve Grammatica

(TGG). Dat is ook de reden dat ik daar wat uitvoeriger bij wil stilstaan. Er zullen daar ideeën aan de orde komen die van wezenlijk belang zijn geweest voor mijn eigen opvattingen over de aard van denken en taal en de relatie daartussen, die daar het gevolg van is.

Binnen de TGG ging men (Chomsky en adepten) van twee basisprincipes uit, die we kunnen beschouwen als postulaat. Het eerste was dat ieder individu een natuurlijke aanleg heeft om een taal te leren, het andere dat iedere verbale uiting die wij spreken/horen of schrijven/lezen, het eindproduct (oppervlaktestructuur) is van een ontwikkeling via allerlei stadia die een aanvang neemt bij de dieptestructuur van die uiting. Die ontwikkeling is het generatieve aspect en verloopt via min of meer vastliggende syntactische (en morfologische) stappen. Verloopt alles volgens schema, dan levert dat zogeheten grammaticale zinnen op. Ons taalvermogen verschaft ons het instrument om te bepalen of een zin grammaticaal of ongrammaticaal is.

De betekenisleer (semantiek) werd aanvankelijk buiten deze grammatica gehouden, omdat zij te vaag en veranderlijk (dus onwetenschappelijk!) zou zijn.

Dat dit een eigenaardige beslissing was blijkt alleen al uit de onvermijdelijke overweging dat iedere bezinning op taal *noodzakelijk van de semantiek móet uitgaan*, in ieder geval impliciet. Hoe kun je ooit iets zinnigs over een talige (?) constructie zeggen, als je er geen idee van hebt wat de elementen van zo'n constructie 'betekenen'? Hoe weet je dan dat er sprake is van een taal? Dit lijkt me een onweerspreekbare, op intuïtie berustende, 'waarheid'. In een wat latere periode hebben een aantal grammatici uit de sfeer van de TGG ingezien dat de semantiek toch niet gemist kan worden. Met name Fodor heeft pogingen in het werk gesteld daar op een 'methodevriendelijke' manier een oplossing voor te vinden. Hij voert dan iets in wat hij de 'Language of Thought' noemt: niet identiek aan de natuurlijke taal, maar wel dusdanig gestructureerd langs universeel vastliggende psychologische patronen, dat zij zich op een vergelijkbare wijze laat schematiseren als de syntaxis.¹²

Zoals gezegd was het vooral Seuren die, binnen ons taalgebied, het gedachtegoed van de TGG aan kritiek heeft blootgesteld. Dat

zou je op zich al een moedige daad kunnen noemen. De TGG had zich immers in de tweede helft van de vorige eeuw een vrijwel onaantastbare positie verworven – en dat niet alleen in zuiver linguïstische, maar zeker ook in psychologische, sociologische en eigenlijk ook in politicologische zin. In linguïstische zin omdat zij de geesteswetenschap linguïstiek zodanig modelleerde dat ze voor een belangrijk deel ondergebracht kon worden bij de exacte wetenschappen – een streven dat we vaker hebben kunnen waarnemen ten aanzien van geesteswetenschappen: denk aan de Wiener Kreis in het begin van de vorige eeuw –, zeker na de vele successen die de exacte wetenschappen met name vanaf eind 19^e eeuw boekten.¹³ En promotie naar een hogere wetenschappelijke divisie betekent ook promotie voor hun beoefenaren! Wil men een dergelijk bolwerk weerwerk geven, dan moet men van goeden huize komen en niet beducht zijn voor de wetenschappelijke en niet-wetenschappelijke consequenties. Gelukkig kon Seuren steunen op het Max Planck-Instituut voor Psycholinguïstiek aan de toenmalige Katholieke Universiteit van Nijmegen, dat al decennialang aan de weg timmert als innovatief instituut op het grensgebied van taal en diverse mentale processen. Dat de ‘Amsterdammer’ Stokhof zowel dit Instituut als Seuren negeert en de ‘Leuvenaren’ De Pater en Swiggers dat niet doen, zegt op zich ook het een en ander...

Seuren heeft de TGG alle *credits* gegeven die zij verdient. Maar van meet af aan heeft hij ook het standpunt ingenomen dat het type transformaties volgens welke Chomsky c.s. hun diachronische ontwikkelingen verantwoorden, wel geschikt kan zijn voor syntactische – en eventueel morfologische – processen, maar niet voor semantische.¹⁴ Het centrale thema van *Tussen taal en denken* is mijns inziens de uitwerking van deze positie. Het komt er *grosso modo* op neer dat gedachtencomplexen dusdanig autonoom en ongrijpbaar zijn, dat zij niet zomaar gerepresenteerd kunnen worden door verbale, lees: propositionele, constructies. Deze bieden altijd een ‘te veel’ of een ‘te weinig’; bovendien zijn ze als zodanig meestal verre van adequaat als het gaat om representatie van gedachten of gevoelens. ‘Waar het voornamelijk om gaat is dat een bepaald domein of gedachtencomplex, hoewel zelf een beperkt en gericht “uni-